

LOZAN'DA ERMENİ MESELESİ TARTIŞMALARI

Yard. Doç. Dr. Durdu Mehmet BURAK*

ÖZET

Mudanya Mütarekesi sonucu, kesin barış antlaşması görüşmelerine gidilmiş ve tarafsız bir ülkenin şehri olarak Lozan (İsviçre) görüşmelerin yapılacağı yer olarak seçilmiştir.

Barış Konferansı, 20 Kasım 1922 Salı günü saat 16'da Lozan şehrinin Mont Benon Gazinosu'nda toplandı. Tarafsız İsviçre Konfederasyonu'nun Başkanı Habab'ın konuşması ile açıldı. Lord Curzon'dan sonra söz alan İsmet Paşa (İnönü), daha ilk andan itibaren istiklâl ve hâkimiyet davasını önemle belirtmiş, "Bütün medenî milletler gibi hürriyet ve istiklâl istiyoruz" diyerek sesini duyurmuştur.

Konferans, 4 Şubat'ta anlaşmazlık yüzünden kesilmiş, 23 Nisan 1923'te ikinci defa toplanarak, 24 Temmuz 1923'te Barış Antlaşması imza edilmiştir. Lozan Barışı sekiz aylık çetin ve uzun bir müzakere devresinden sonra, Lozan Üniversitesi'nin tören salonunda imzalanmıştır. Lozan'da imzalanan belgeler, esas Barış Antlaşması, 16 adet sözleşme, protokol, beyanname ile bir de nihai senetten ibarettir. Lozan'da imzalanan bu belgelerle, sadece bir barış Antlaşması yapılmamış, aynı zamanda Türkiye ile Batı devletlerinin siyasî, hukukî, iktisadî ve sosyal ilişkileri yeni baştan düzenlenmiş ve Ermeni konusu bir daha resmî görüşmelerde gündeme gelmemek üzere kapanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Lozan, Lozan Konferansı, İsmet Paşa, Barış, Ermeni Sorunu.

* Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

THE DEBATES OF ARMENIAN QUESTION IN LAUSANNE

ABSTRACT

After the Mudanya Peace Treaty, the Lausanne city in Switzerland has been chosen as a location of a neutral country for the peace talks and negotiations to end the disputes among the allied and unallied countries at the end of the First World War.

The Peace Conference took place in the Mont Benon Gazino of Lausanne at 4 pm on Tuesday 20 November 1922. The Conference has been opened by Hababa, the president of neutral Switzerland Confederation and delivered a speech to the audience. After Lord Curzon, Ismet İnönü delivered a speech and underlined the importance of independence and freedom of the new Turkish Nation as other civilized nations in the contemporary world.

The Conference has been postponed due to the some disputes among the participant's countries on 4 February 1923. The participant countries have joined again the peace conference a second time on 23 April 1923. After a long negotiation, peace treaties have been signed in the auditorium of Lausanne University on 24 July 1923. The Peace treaty includes with 16 agreements, protocols, declarations, documents and some promissory notes about some specific subjects among the respected countries. The Lausanne Conference is not a peace treaty but also an officially registered document for the Turkish nation to have the same rights as other victorious of the First World War by economically, socially and politically. The Armenian Question "Eastern Question" has been closed indefinitely and been confirmed by the participants of the Lausanne peace treaty.

Key Words

Lausanne Conference, Ismet Pasha, Peace, Armenian Question

Giriş

26 Ağustos 1922'de başlayan Büyük Taarruz sonucu Yunan ordusu Anadolu'dan tümüyle sökülüp atılmış ve 3 Ekim'de Mudanya Mütarekesi görüşmeleri başlamıştır¹. 11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya Mütarekesi ile Türk-Yunan çatışması sona ermekle kalmamış, aynı zamanda İtilâf Devletleri'ni, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin varlığını kabul etmek zorunda bırakmıştır. Mütareke sonrasında başlayan yoğun tartışmaların ardından da İtilâf Devletleri ile Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti arasında bir barış antlaşmasının yapılması kararlaştırılmıştır.

Barış görüşmelerinin başlaması öncesinde Ankara, önemli sorunlar ile karşı karşıya kalmıştır. Bu sorunlardan ilki, görüşmelerin nerede ve ne zaman yapılacağıdır. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, daha Mudanya görüşmeleri devam ederken batılı devletlere verdiği bir nota ile barış konferansının 20 Ekim'de İzmir'de toplanmasını teklif etmiştir.² Ancak müttefikler bu görüşe itibar etmemişler ve konu ile ilgili olarak kendi aralarında görüşmelere başlamışlardır. Sonuçta tarih olarak 13 Kasım'da, yer olarak ise Lozan'da karar kılınmıştır. 27 Ekim tarihli bir nota ile hem Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni hem de İstanbul Hükûmeti'ni ayrı ayrı konferansa davet etmişlerdir.³

İtilâf Devletleri'nin verdikleri nota ile konferansın nerede ve nasıl başlayacağı konusu açıklık kazanırken, konferansa hem TBMM Hükûmeti'nin, hem de Osmanlı Hükûmeti'nin davet edilmesiyle yeni bir sorun çıkmıştır. Lozan'da yapılacak olan barış görüşmelerine her iki hükûmetin de davet edilmesi, Türk ulusunun görüşmelerde hangi hükûmet tarafından temsil edileceği sorununun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Başkomutan ve Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşanın kısa bir süre önce TBMM Hükûmetinin tek temsilcisi olduğunu açıklamasına rağmen, İstanbul hükûme-

¹ R. H., Davison, *Essays in Otoman and Turkish History, 1774-1923, The Impact of the West*, University of Texas Press, USA, 1990, s. 223-225.

² Ali Fuat, Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, C.I, İstanbul, 1957, s. 88; Ayten Sezer (Editör) *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2003, s. 186.

³ *Türk İstiklal Harbi*, C.II, VI. Kısım, IV. Kitap, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yay., Ankara, 1969, s. 109.

ti sadrazamı Tevfik Paşa, bu yaklaşımı görmezlikten gelmiş ve konferansa izlenecek ortak ilkeleri tespit etmek amacıyla bir telgraf çekmiştir. ⁴

“Konferansa, Babiâli de, Büyük Millet Meclisi de davet olundu. Babiâli’nin ademi icabeti, devletin altı asrı mütecaviz zamandan beri müesses ve mahfuz olan, bütün alemlî islâmın alakadar olduğu hüviyeti tarihiyesini mahkumu indiras etmek, Büyük Millet Meclisinin ademi icabeti ise cihanın müştak ve muntazır olduğu sulhü akim bırakmaktır. Bu mühim mesuliyetleri bittabi ne Babialî ne Büyük Millet Meclisi arasında hakiki bir ikilik mutasavver olmadığı ve her türlü ısrar ve taziyeye karşı Sevres Muhabesinin ademi tasdikinde mukavemet ve tesadüf olunan müşkülâtı azimetin iktifamı ile umuru idarenin tedvirini ve işgalin tahlili tesiri hususunda bezli makderet ve bu meyanda muvaffkıyetimiz hakimiyeti milliyeyi tahkim ve tevsik suret ile vahdeti idareyi temin için müzakereye de hazır olduğu halde mesail hayriyenin bir sulhü nafi ile semerati siyasiyesini iktifatı hengamında mücahedei milletten ayrı kalmayı ve bu sebeple bilittihat istihsali mümkün olan menafii aliyeyi vatandan cüz’ü layetecezasını bile ifateyi asla tecviz etmez. Ayrılık şöyle dursun, en ufak bir muhalefeti dahi reva görmez. Hatta payı adayı katı’ ve levisi istilayı izale yolunda seyfen mesaii canısiperane ve hudapesendanede bulunanları nefislerine tercih eyler... Binaenaleyh ademi itilaf sebebile devlet ve milletin başına mazaal hü taala bir musibeti uzma getirmek ve muaveneti maddiye ve muzaheretini maneviyelerine nail olduğumuz alemlî islâmı müteellim etmekten ise menafii aliyeyi vatan uğrunda temini vahdet, evvelce vacip ise bugün farz olmuştur. Şu halde hem istikbali memleket, hem müdafaa-i hukuku vatan hakkında müzakereye bulunulmak üzere Büyük Millet Meclisine tayin olunacak bir zatın talimatı mahsusa ile hemen gönderilmesini hassaten temenni ve bu şık tensip buyrulmadığı halde heyetimizden Ziya paşa hazretlerinin oraya gönderileceği beyan ve cevabının telgrafla bildirilmesi niyaz olunur, Sadrazam Tevfik ”⁵

⁴ Sezer, a.g.e., s. 186-187.

⁵ Metnin tamamı için bakınız Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk**, C.III **Vesikalar**, Vesika No. 263, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 1238-1239; Efdal As, (Hazırlayan) “Lozan Barış Konferansı” <http://tarihci.8m.net/lozan-1.html> 10.09.2005, s. 2.

İstanbul hükûmetinin bu girişimi Millî Mücadele'nin başından beri Türk milletinin temsilcisi olarak kabul edilmeyen İstanbul hükûmetinin ve saltanat kurumunun da varlığını tartışılır hale sokmuştur. Saltanatı kaldırmak için uygun bir ortam bekleyen Mustafa Kemal Paşa, sorunun kökünden çözümü için saltanatın kaldırılmasını gündeme getirmiştir. Yaşanan hararetlî tartışmalar ardından, 1 Kasım 1922'de Dr. Rıza Nur ve arkadaşlarının vermiş oldukları yasa teklifi mecliste kabul edilmiş ve saltanat kaldırılmıştır.⁶

Ankara'nın karşılaştığı bir başka sorun ise Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni temsil edecek heyetin başkanının kim olacağı sorunudur. Heyet başkanlığı için çeşitli isimler gündeme gelmiştir.⁷ Ancak heyet başkanlığı için birçok kişinin aklına gelen ilk kişi, dönemin Bakanlar Kurulu Başkanı olan Rauf Bey'dir.⁸ Ancak bu konuda belirleyici kişi konumunda bulunan Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşanın ise aklında çok farklı bir isim vardır. Bu kişi, Mudanya Mütarekesi görüşmelerinden başarı ile çıkan Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşadır. Bu konuda Atatürk şunları söylemektedir:

“...Vekiller Heyeti Reisi Rauf Bey, Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey ve Sıhhiye Vekili bulunan Rıza Nur Bey gidecek Heyet-i Murahhası'nın tabii azası gibi görülmüyordu. Ben, henüz bu hususta kati kanaat ve kararımı tespit etmemiştim. Ancak Rauf Bey'in taht-ı riyasetinde bulunacak heyetin bizim için hayati olan meselede muvaffak olacağına emin olamıyordum. Ra-

⁶ Semih Yalçın ve diğerleri, **Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürk İlkeleri**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2003, s. 264–266.

⁷ Heyet başkanlığı için çeşitli isimler gündemdedir. Rauf Bey'den başka, Fethi Bey ve Yusuf Kemal Bey'in Lozan'a gitmek istedikleri Fethi Bey'in anılarından anlaşılmaktadır. Fethi Bey, Yusuf Kemal Bey'in kendisine şu sözleri sarf ettiğini yazmaktadır. “Eğer sulh heyetine siz reislik ederseniz Hariciye Vekili olarak sulha katılırım ve devlet hizmetimi böyle tamamlamak isterim.” Fethi Okyar, **Üç Devirde Bir Adam**, (Haz. Cemal Kutay), İstanbul, 1980, s.326.; Bunun yanı sıra İsmet Paşa anılarında Kazım Karabekir Paşa'nın da Lozan'a gitmek istediğini belirtmektedir. İsmet İnönü, **Hatıralar**, 2. Kitap, Ankara, 1987, s. 44; Efdal As (Hazırlayan) “*Lozan Barış Konferansı*” <http://tarihci.8m.net/lozan-1.html> 10.09.2005, s. 1.

⁸ Rauf Bey anılarında, kendisinin Bakanlar Kurulu Başkanı olduğu için Lozan'a gitmesinin imkânsız olduğunu ve bu nedenle de İsmet Paşa'yı kendisinin tavsiye ettiğini açıklamaktadır. Rauf Orbay, “Rauf Orbay'ın Hatıraları” **Yakın Tarihimiz**, C.IV, Sayı: 1-52, İstanbul, 1962-63, s. 52–53; Ancak gelişmelerin yaşandığı dönemdeki davranışlarına bakılırsa Rauf Bey'in heyet başkanlığı için çaba sarf ettiği veya en azından bu görevi arzu ettiği anlaşılmaktadır. Bunun temel nedeni ise daha önceki yıllarda Mondros gibi olumsuz bir mütarekeye imza koyan Rauf Bey'in, Mondros'un olumsuzluklarını Lozan Konferansı'nda ortadan kaldırma isteği olarak düşünülebilir.

uf Beyin de kendinin zayıf görmekte olduğunu hissediyordum. Müşavir olarak İsmet Paşa'nın kendisine terfikini teklif etti. Bu teklife dermeyeran ettiğim mütalaada, İsmet Paşadan müşavir olarak edilecek istifade mahduttur. İsmet Paşa reis olursa, azamî istifade temin olunacağına ben de kanim, dedim... İsmet Paşanın Heyeti Murahhasa Reisi olması için daha evvel Hariciye Vekili Olmasını münasip gördüm. Bunu temin için doğrudan doğruya Hariciye Vekili Yusuf Kemal Beye hususi ve mahrem olarak yazdığım bir şifre telgrafnamede kendisinin Hariciye Vekaletinden istifa etmesini ve yerine İsmet Paşanın intihabına bizzat delalet eylemesini rica ettim..."⁹

Bu gelişmelerden sonra Atatürk, Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Beyin Dışişleri Bakanlığından istifa etmesini ve yerine İsmet Paşa'nın geçmesini istemiş ve böylece İsmet Paşanın heyet başkanlığı için hiçbir engel kalmamıştır. Barış görüşmelerine katılacak diğer delegeler ise Trabzon milletvekili Hasan (Saka) ve Sinop milletvekili Rıza Nur olarak belirlenmiştir.

Lozan Konferansı 20 Kasım 1922'de başlamıştır. Görüşmeler 4 Şubat 1923'te kesintiye uğramasına rağmen 23 Nisan 1923'te tekrar başlayacak, barış anlaşması ve bununla ilgili diğer belgeler 24 Temmuz 1923'te imzalanacaktır.¹⁰

Ermenilerin Görüşmeler Öncesindeki Diplomatik Girişimleri ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin Tavrı

Lozan'da bir görüşme yapılacağı ve Türkler ile İtilâf Devletleri arasındaki sorunların kesin olarak çözümleneceğini haber alan Ermeniler de bazı hazırlıklara girişmişlerdir. Harekete geçen Ermeni Cumhuriyeti heyeti ve Ermeni millî heyeti, önce kendi aralarında tam bir görüş birliği oluşturmuşlar ve son olarak bir kez daha İtilâf Devletleri'ne başvuruda bulunmuşlardır. Bu arada Lozan Konferansı'na yetkili üye olarak katılmak ve istek-

⁹ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, 1920-1927, Cilt II, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1982, s. 680-81.

¹⁰ Lozan Antlaşması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Bilsel, **Lozan**, I-II. Cilt, İstanbul, 1933; Ali Naci Karacan, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1943; Mehmet Gönlübol-Cem Sar, "1919-1939 Yılları Arasında Türk Dış Politikası", **Olaylar-Türk Dış Politikası (1919-1973)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara, 1986, s. 51 vd.

lerini kabul ettirebilmek amacıyla propaganda faaliyetleri başlatmışlar, Ermenilere dost olan bütün yabancı kuruluşların, Ermeni tezini savunmaları için Lozan'a temsilci göndermelerini sağlamışlardır.¹¹

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ise, Lozan'a gönderdiği Türk heyetine, bakanlar kurulunda kaleme alınan 14 maddelik talimatname vermiştir. Bu talimatnamenin birinci maddesinde “Ermeni yurdu” söz konusu olamaz, olursa görüşmeler kesilir” ifadesi yer almaktadır.¹² Aynı talimatnamede taviz verilmemesi istenen diğer konu ise, sekizinci maddede yer alan “kapitülasyonlar” konusudur.¹³

Konferansın Başlaması ve İlk Tartışmalar

Lozan Konferansı'nın tüm oturumlarıyla çok zor geçeceği ve taban tabana zıt düşüncelerin sert tartışmalara yol açacağı daha ilk günden belli olmuştur. Ancak Türk heyetinin “haklı” iddialarını ve görüşlerini çoğu zaman diplomasi kurallarını zorlayacak derecede cesur bir üslupla dile getirmeleri, Türk heyetini etkili bir konuma getirmiştir. Konferansın açılış günü Lord Curzon'dan sonra kürsüye çıkan İsmet Paşa Curzon'a cevaben yapmış olduğu konuşmada, *“1918 yılından sonra Türk milletinin maruz kaldığı saldırıların hiçbir askerî gerekçeye dayanmadığını, bu saldırıların Türk topraklarının en zengin ve gelişmiş kısımlarını yıkmak amacına yönelik olduğunu ve bunu mazur göstermenin mümkün olmadığını”* ifade etmiştir. İsmet Paşa, konferansa katılan hemen herkesi şaşırtan konuşmasına devamla, *“genel barışın ve düzenin devletlerin birbirlerinin haklarına ve hürriyetine saygı gösterilmedikçe gerçekleşmeyeceğini ve Türk tarafının bu konuda iyi niyet taşıdığını ve samimî olduğunu”* dile getirmiştir. Konuşmasının sonunda *“Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti adına, İsviç-*

¹¹ İhsan Sakarya, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1984, s. 424 vd.

¹² **Lozan Telgrafları I** (1922–1923), Haz. Bilal Şimşir, T.T.K. Yay., Ankara 1990, S. XIV; **Türk İstiklal Harbi**, s. 117-118; Karacan, **a.g.e.**, s. 37 vd.

¹³ Ermeni yurdu ve kapitülasyonlar konularındaki tavizsizlik anlayışı, doğrudan doğruya Misak-ı Milli'nin bir sonucudur. Ermeni yurdu konusundaki kararlılık toprak bütünlüğü anlayışının bir yansıması, kapitülasyonların kaldırılması ise tam ve kesin bağımsızlık anlayışının bir sonucudur. Temuçin F. Ertan, “Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu”, **KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, C: II, Sayı, 2. (Güz 2000), s. 213.

re cumhuriyetine, konferansımızın burada toplanmasını kabul etmekle lütfen göstermiş oldukları nazik konukseverlikten dolayı teşekkür ederek sözlerime son vereceğim. Tarihi şanlı soylu bir ulusun, kendi bağımsızlığına ne kadar büyük bir değer verdiğini inkar edilemez bir şekilde gösteren bu ülkenin, konferansa toplanma yeri olarak seçilmesinden büyük bir mutluluk duymaktayım” diyerek sözlerini tamamlamıştır.¹⁴

Türk heyeti, görüşmelerin başladığı andan itibaren İngiltere, Fransa ve diğer devletler ile çatışma yaşarken Ermeniler de kendi isteklerini gündeme getirmiş ve bu isteklerini Lozan Barış Konferansı’na bir muhtıra ile bildirmiştir. Ermeni muhtırası Lozan Barış Konferansı’na verildikten sonra Ermeni Cumhuriyeti kurulundan Aharanyon ve Hadisyan ile millî Ermeni kurulundan Noradunkyan’dan oluşan bir kurul, Lozan’a gitmiş ve orada bir Ermeni bürosu kurmuşlardır. Bütün diğer milletlerin delegeleriyle sürekli temaslar sağlanarak onların Ermeniler tarafına kazanılmasına ve Ermeni isteklerini desteklemelerine çalışılmıştır.

Ermeni delegeleri bu amaçla Türk Heyeti başkanı İsmet Paşa ile de görüşmüşlerdir. Bu delegelerin, “Ermenilerin Doğu Anadolu’daki yerlerinden çıkarılmakta oldukları” şeklindeki iddiaları, İsmet Paşa tarafından ciddiye alınmamış ve “*Ermeniler seyahat etmeyi severler; çoğu zaman yer ve yurtlarını bırakarak İstanbul’a giderler*” demiştir. Yine Ermeni sorunu ile ilgili olarak sorulan soruda Paşadan şu cevabı almıştır: “*Böyle bir şey bilmiyorum. Esasen Türklerle Ermenilere ait işler, antlaşmalara göre yapılmıştır.*”¹⁵

Ermeniler, konferansın ilk günlerinde sundukları muhtırada, Türklerin 1.250.000 Ermeni’yi katlettikleri, 700.000 Ermeni’nin de çeşitli ülkelere göç etmek zorunda bırakıldığını iddia ederek, ABD başkanının hakemliğinde Ermeniler için bir alanın belirlenmesi, Erivan Cumhuriyeti’nin sınırlarının Doğu illerinden toprak katılarak genişletilmesi ve denizden çıkış için bir liman verilmesini istemişlerdir. Ayrıca Kilikya’nın da bu sınırlar içine alınma-

¹⁴ Konuşma metninin tamamı için bkz., N. Bilal Şimşir, (Hazırlayan), **Lozan Telgrafları I (1922-1923)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s. 114-115; İnönü, **a.g.e.**, s. 60-61.

¹⁵ Sakarya, **a.g.e.**, s. 428.

sı yönündeki isteklerini bir kez daha yinelemişlerdir.¹⁶ Ayrıca bu muhtırada, savaş sırasında tüm Ermeni milletinin İtilâf Devletleri'nin yanında savaştığını vurgulamak suretiyle bu devletlerin desteğini almaya çalışmışlardır.¹⁷

Bu tür beklenti ve baskılara karşı, görüşmelerin başlamasından sonra henüz Ermeni konusunun resmen gündeme gelmediği dönemlerde bile İsmet Paşa, hazırlık anlamında Ankara'nın görüşlerini almak istemiştir.¹⁸ İsmet Paşanın Ermenilerle ilgili olarak Ankara'ya çekmiş olduğu ilk telgrafta¹⁹, konferansın başlamasından beş gün sonradır. İsmet Paşanın Heyet-i Vekile Riyasetine (Rauf Bey) çekmiş olduğu 25 Kasım 1922 tarihli telgrafta, gerek İngilizlerin gerekse Amerikalıların, Türkiye'deki Ermenilerin kimlerle ve nasıl değiştirileceğini sordukları bildirmiştir. İsmet Paşa aynı telgrafta Ermenilerin ülke dışına çıkarılmalarının dünyaya açıklanamayacağını ve bu dönemde Anadolu'da yeniden bir tehcir ve teb'id yapılmaması gerektiğini belirtmiştir.²⁰ Bu telgraftan, Rumlarda olduğu gibi Ermenilerle Türkler arasında da bir mübadelenin gündemde olduğu ve bunun koşullarının konuşulabileceği anlaşılmıştır. Yine aynı telgrafta, Lozan'da Ermeni sorunu denildiğinde, hem Ermeni yurdu, hem de Türkiye'de yaşayan Ermenilerin mübadele edilmesi konuları yer alacaktır.²¹

İsmet Paşa ilk telgrafından hemen bir gün sonra çektiği yeni bir telgraf-la, Lozan'a Ermeni heyetinin geldiğini ve dışarıda kalan 700.000 Ermeni için yer istediklerini bildirmiş ve ayrıca Ermenilerin konferansta olağan üstü yaygara yapabileceklerine işaret etmiştir. Rauf Bey, bu ikinci telgrafta verdiği cevapta Ermeni heyetinin verdiği 700.000 rakamının abartılı ol-

¹⁶ Tipik bir Ermeni Propaganda bildirisi olan bu muhtıra, çeşitli gazetelerde yayınlanmış, görüşmeler sırasında değişik yerlerde propaganda amacıyla kamuoyuna duyurulmaya çalışılmıştır. Muhtırada dikkat çeken diğer bir husus ise, Fransız ileri gelenlerinin imzasını taşımasıdır. Bkz. Lozan **Telgrafları I (1922-1923)**, s. 229.

¹⁷ Mim, Kemal Öke, **Ermeni Sorunu 1914-1923**, T.T.K. Yayınları, Ankara, 1991, s. 194.

¹⁸ Ertan, a.g.m., s. 214 vd.

¹⁹ Türk ve dünya tarihi içerisinde çok önemli bir yeri olan Lozan Konferansı'nda, telgrafların çok rolü büyüktür. Denilebilir ki, Lozan Konferansı telgraflarla yürütülmüştür. Nitekim Türk heyetinin Lozan'daki her gelişmeyi anında Ankara'ya rapor etmesi ve Ankara'dan gelen talimatlar doğrultusunda görüşmeleri yürütmesi bunun delilidir. Yalnızca Türkiye bakımından değil konferansa katılmış öteki devletler bakımından da böyledir. Bu telgraf, Bilal Şimşir tarafından hazırlanan ve yukarıdaki dipnotta atıfta bulunduğumuz eserde toplanmıştır.

²⁰ **Lozan Telgrafları I (1922-1923)**, s. 124-125.

²¹ Ertan, a.g.m., s. 214-215.

duğunu, Kilikya’da yerli ve dışarıdan gelmiş ve kendi arzularıyla çıkan Ermenilerin sayısının 45.000 olduğunu söylemiştir.²² Daha konferansın ilk günlerinden itibaren tarafların elindeki rakamlar konusunda ciddî farkların bulunduğu da gözden kaçmamıştır.

Heyet-i Vükela Reisi Rauf Bey bu telgrafın hemen peşinden mübadele ile ilgili telgrafa da cevap vermiştir. Buna göre Türkiye’deki Ermenilerin Ermenistan’daki Türklerle mübadelesi ve Ortodokslarının ayrı bir hak iddia etmemek şartıyla memlekette kalmaları fikir ve kararında olduğunu açıklamıştır.

Yine Ermenilerle ilgili resmî görüşmelerin başlaması öncesinde İsmet Paşa, 6 Aralık 1922’de Ankara’ya çekmiş olduğu telgrafta yerli Ermenilerle Ermenistan’daki Türklerin değiştirilmesi konusunda kiminle görüşmesi gerektiğini sormuş ve asıl olarak kendisine göre Ermeni değişimi için muhatabının bulunmadığını ifade etmiştir. İsmet Paşa aynı telgrafta Amerika’nın bütün misyonerlerinin ve bütün Ermeni cemaatlerinin Lozan’a geldiklerini, Ermeni yurdu ve azınlıklar hukukunu reddettiğini onlara açıklamak istediğini bildirmiştir.²³

Burada Ermenilerin değişimi konusunda Heyet-i Vükela ile İsmet Paşanın birbirlerine ters düştükleri anlaşılmaktadır. Bir gün sonra Rauf Beyin İsmet Paşaya konuyla ilgili olarak çekmiş olduğu telgraf aynen şöyledir: “Şimdi aldığım Ermenilerin Ermenistan’daki Türklerle değiştirileceğine ilişkin görüş Heyet-i Vükelanın kararıdır. Şahsen zat-ı devletleriyle hemfikir idim ve bugün de hemfikirim. Bugün Heyet-i Vekile toplantısında tekrar ele alarak sonucunu derhal arz edeceğim”.²⁴ Bu telgraftan da anlaşıldığı gibi şimdilik Rauf Bey ile İsmet Paşa arasında bir fikir ayrılığı olmamakla birlikte, hükümet Ermenilerin mübadele kapsamına alınması konusunda kararlı görünmektedir.

Ancak Rauf Beyin ısrarıyla olsa gerek, aynı gün yapılan toplantıdan sonra İsmet Paşanın Ermeni mübadelesi konusundaki görüşü kabul edilmiş ve yeni bir telgrafla İsmet Paşaya bildirmiştir.²⁵

²² Lozan Telgrafları I (1922–1923), s. 136.

²³ Lozan Telgrafları I (1922–1923), s. 172.

²⁴ Lozan Telgrafları I (1922–1923), s. 174.

²⁵ Lozan Telgrafları I (1922–1923), s. 176; Ertan, a.g.m, s. 216.

Azınlıklar Konusundaki Görüşmelerin Başlaması ve Artan Tartışmalar

Lozan'da azınlıklarla ilgili resmî görüşmeler 12 Aralık 1922'de başlamıştır.²⁶ Ancak bu tarihte yapılacağı Türk heyetine bir gün önce gece yarısı bildirilmiş, Türk heyeti hazırlıksız yakalanmak istenmiştir.²⁷ Oturumda söz alan İngiliz temsilci Lord Curzon, yapmış olduğu konuşmada azınlıklar nedeniyle tüm dünyanın konferansla ilgilenmeye başladığını, Müttefiklerin amacının Anadolu'da yaşayan Hıristiyanları himaye etmek ve mümkün ise, onları kurtarmak olduğunu ifade ettikten sonra, Rum, Yahudi, Asurî, Gildanî, Nasturî ve Ermenilerin himaye görmesi gerektiğine işaret etmiştir. Ermenilerin üzerinde uzun uzun duran Lord Curzon, bu topluluk için kuzeydoğu vilayetlerinden ve Çukurova'dan yurt istemiş, azınlıklarla ilgili isteklerini şu üç başlıkta toplamıştır:

- 1- Geniş bir genel af
- 2- Askerlikten bir bedel karşılığında kurtulma
- 3- Serbest gidip gelme.²⁸

İsmet Paşanın Ankara'ya çekmiş olduğu telgraftan Lord Curzon'un isteklerinin bununla sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır. Lord Curzon, "Ermeni yurdu" sorununu dile getirirken, Ermenistan'ın fakir olduğunu ve Ermenilerin istemedikleri bir hükümet şeklinin bulunduğunu ve bu yüzden de Kilikya'dan da Ermeniler için yurt verilmesi gerektiğini ısrarla vurgulamıştır.²⁹

Curzon'un ortaya attığı bu istekler, yeni ayrıcalıklardan başka bir şey değildir. Lord Curzon'dan sonra konuşan Fransız Delegeşi Barrère de azınlıkları ve özellikle Ermenileri koruyan bir konuşma yapmıştır. İtalyan Delegeşi Garroni'nin kısa konuşmasından sonra sözü İsmet Paşa almıştır.³⁰

İsmet Paşa, gündemden henüz o sabah haberdar edildiğinden, Türk heyetince önceden hazırlanmış olan ve azınlıklar konusunu tarihi gidişatı

²⁶ T.C.Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Lozan (1922–1923)**, Basım Yeri ve Yılı Yok, s. 93.

²⁷ Bilsel, **a.g.e.**, s.272

²⁸ Bilsel, **a.g.e.**, s.272, **Türk İstiklal Harbi**, s. 244-245.

²⁹ **Lozan Telgrafları I (1922–1923)**, s. 211–212.

³⁰ Karacan, **a.g.e.**, s.129.

içinde muhakeme ve tahlil eden ve Türk görüşüne göre yazılmış genel bir etüt niteliğindeki çok ayrıntılı muhtırayı okumuştur.³¹

Yaklaşık üç saat süren konuşmadan sonra İsmet Paşa karşı isteklerini sıralamıştır: Buna göre,

1- Dış kışkırtmaların giderilmesi lazımdır.

2- Bu, Türk ve Rum halkın değiştirilmesiyle mümkün olabilir.

3- Kalacak azınlıklar hakkında, Türk vatandaşlığından ayrılmayanlar hakkında olduğu gibi Türk özgürlükçü siyaseti garanti edilecektir.³²

İsmet Paşanın yaklaşık 3 saat süren konuşmasını sıkılarak dinleyen Lord Curzon hemen cevap vermiş ve alaylı bir üslupla İsmet Paşanın eskiden bir general ve bir diplomat olarak tanındığını, şimdi ise bir tarih profesörü gibi davrandığını dile getirmiş ve azınlıklar sorununun ahali değiştirilmesiyle bitmeyeceğini ifade etmiştir. Yunan temsilci Venizelos, Amerikalı ve Sırp temsilcilerin konuşmalarından sonra tekrar söz alan İsmet Paşa, özellikle Venizelos'un konuşmasında yer alan Ermenilerle ilgili ifadelerle cevap vermiş olduğu konuşmada Venizelos'un Ermenilerden bahsetmesine hayret ettiğini, Yunan işgali sonrasında birçok Ermeni'nin ıstırap ve sefalete mahkûm olduğunu belirtmiştir. Daha sonra Ermenilerin Yunanlılar tarafından zorla askere alındığını dile getirdikten sonra "*Dünyada Ermenilerin geleceğine açıkça acımaya cüret edebilecek hükümetlerin en sonuncusu, onların doğrudan doğruya felaketine sebep olan hükümettir*" şeklindeki sözlerle Yunan tezini çürütmeye çalışmıştır.³³

Bu arada Amerikalı temsilciler de azınlıklar ve özellikle de Ermenilerle ilgili oturumlarda Türklerin karşıtı bir tutum takınmaya başlamışlardır. Konferansa gözlemci olarak katılan Amerikalılar hemen her konuda aktif bir görüntü çizmişlerdir. Bunda Lord Curzon'un büyük rolü olmuştur. Çünkü Lord Curzon Türklerle çatıştığı hemen her konuda Amerikalıları işin içine sokmaya çalışmış ve İsmet Paşa'yı yalnız bırakmak için yoğun bir çaba sarf etmiştir. Ermeni sorununda da Amerikalıların İngilizlerle birlikte

³¹ İsmet İnönü, **Hatıralar**, İkinci Kitap, Ankara 1987, s. 79.

³² Bilsel, **a.g.e.**, s.174.; Karacan, **a.g.e.**, s.130.

³³ Bilsel, **a.g.e.**, s.175.

hareket ettiklerini söylemek mümkündür. Amerikalı temsilci Child'ın azınlıklarla ilgili olarak “Amerikalılar bu mesele uğrunda çok para sarf etmişlerdir. Yalnız bir komite 75 milyon dolar harcadı” şeklindeki sözleri Amerikalıların Ermeni sorunu ve azınlık konularıyla ilgili görüşlerini göstermesi açısından önemlidir.³⁴

Ertesi gün, 13 Aralık 1922'de de azınlıklarla ilgili oturumda İsmet Paşa tavizsiz tutumunu sürdürmüştür. İsmet Paşa'nın 13 Aralık tarihli konuşması şöyledir: *“Türk milleti, azınlıklara uygar dünyanın kabul ettiği hakları tanır. Fakat kendi istiklalini, kayıt altına koyacak hiçbir yeni öneri kabul edemez. Azınlıkları kurtarmanın en iyi yolu, onları dışarıdan lekeleyecek ilişkilerle tahrik etmemek, bu ilişkilerden korumaktır. Bunlar dıştan gelecek bir şefkate dayanmamalıdır. O zaman hepsi barıştan sonra Türk vatandaşları ile bir arada yaşayabilirler. Türkiye'de kalmak isteyen Ermeniler Türk vatandaşlarıyla kardeşçe yaşayabilirler. Ancak Türk toprakları herhangi bir Ermeni yurdu için parçalanamaz. Ne Doğu illerinde, ne Kilikya'da, anavatanından ayrılması mümkün değildir. Zaten Türkiye, bu gün mevcut Ermeni Cumhuriyeti ile antlaşmalar yapmışlardır. Başka bir Ermenistan'ın vücut bulabileceğini Türkiye hayalinden bile geçirmez. Azınlıkların gidip gelmeleri ve malları meselesi ise, Türk kanunlarının çözeceği bir iştir. Azınlıklar için kontrol veya temsilci gönderilmesi Türkiye'nin iç işlerine müdahale oluşturacağı için asla kabul edilemez. Azınlıkların koruyuculuğunu Türk bütünlüğüne ve istiklaline hanel verici bir bahane olarak kullandırtamayız.”*³⁵

İsmet Paşa-Lord Curzon söz düellosu şeklinde geçen oturumda, İsmet Paşa'ya cevap verme işi yine Lord Curzon'a düşmüştür. Lord Curzon Ermenilerin Türk yönetiminden memnun olmadığını, Anadolu'da yaşayan Ermeni sayısının 3 milyondan 130 bine düştüğünü, 60 bin Ermeni'nin Fransızlarla birlikte çekilerek yurtlarını terk ettiklerini iddia etmiştir. Lord Curzon bu durumda Ermenilerin güvenli bir durumda bulunmadıklarını ve korumasız bırakılmayacağını söylemiştir. Bir Ermeni yurdu kurulması

³⁴ Karacan, a.g.e., s.131.

³⁵ Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Lozan (1922–1923) s. 94–95.

önerisinin İsmet Paşa tarafından Türkiye'nin parçalanmasına yol açacağı gerekçesiyle reddedilmesinin doğru olmadığını ve bunu dünyanın iyi gözle karşılamayacağını ileri süren Lord Curzon, konunun Milletler Cemiyeti'nin girişimleriyle çözümlenmesi gerektiğini savunmuştur.³⁶

“Kendi ellerinin temiz olduğunu” söyleyen Lord Curzon, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girmesi gerektiğini ve cemiyetin azınlıklarla ilgili kararlarını kabul etmesinin şart olduğunu ileri sürmüştür. Lord Curzon 13 Aralık oturumunda yapmış olduğu konuşmaya şu ağır ifadelerle tamamlamıştır: *“Bu sabah çok ciddî bir dil kullandım. Çünkü Türkiye heyeti birçok meselelerde olduğu gibi bu işte de konferansın içinde bulunduğu durumu güç anlıyor gibi görünüyor. Bu konferansın amacı var. Müttefikler, bu amaçla götüren yol üzerindeki engelleri yıkmağa çalışıyorlar. Türk heyeti, engelleri korumaya çalışıyor. Bu sonuna kadar böyle devam edemez. Avrupa'nın yapacağı başka işler vardır. Azınlıklar işi herhangi bir işten çok dünyanın gözünü çekiyor. Konferans hakkında, bu konuyu halledişine göre hüküm verilecektir. Türkler makul olmayan bir tavır alır, bundan dolayı konferans kesilir ise, bütün dünyada Türk heyeti lehine söylenecek tek bir söz var mı? Bilmiyorum. Ankara'da belki, ama başka yerde asla bir dayanak bulamayacaktır”*.³⁷

Lord Curzon'un bu sözleri, hâlâ karşılarında ezik Osmanlı diplomasisinin temsilcilerinin yerine, yeni bir devletin temsilcilerinin ve yeni bir anlayışının bulunduğu kabul edilmek istenmediğinin tipik bir kanıtıdır. Aynı gün Amerikalılar da İsmet Paşayı ziyaret etmişler ve onlar da Ermeni yurdu isteklerini dile getirmişlerdir. Bu istek de İsmet Paşa tarafından kesin olarak reddedilmiştir.³⁸

İsmet Paşa, Lord Curzon'un bu tehdit kokan konuşmasına ertesi gün, 14 Aralık 1922'de cevap verme gereğini duymuş ve öncelikle Lord Curzon'un kullandığı üslûbun kendisini üzdüğünü ifade etmiştir. Türkiye'deki Ermenilerin bütün kitaplarda 1.290.000–1.500.000 arasında gösterildiğini ve Kilikya'yı terk edenlerin, Ermeni komiteler tarafından zorla çıkarıldık-

³⁶ Bilsel, a.g.e., s. 277

³⁷ Bilsel, a.g.e., s. 277-278.

³⁸ Lozan Telgrafları I (1922–1923), s. 215–216.

larını ağlayarak anlattıklarını dile getirmiştir. Lord Curzon'un "Türkiye kadar büyük bir memlekette Ermenilere bir köşe bulunamaz mı?" şeklindeki sorusuna İsmet Paşa "*Memleketleri Türkiye'den çok büyük devletler vardır, hem de bizden yeni ayrılan yerlerde çok geniş yerler vardır. Türk'e kalan ülke, hiç parçalanma kabul etmez bir bütündür. Doğu illerinde ve Kilikya'da Türk halkı yurtlarını yabancı istilasına karşı, hesapsız fedakârlıklarla savunmuşlardır. Yerlerini hiç kimseye vermezler*" şeklindeki sözlerle cevaplandırmıştır.

İsmet Paşa; Lord Curzon'un, "kendi ellerinin temiz olduğu ve bu yüzden de Milletler Cemiyeti'nden korkularının olmadığına" dair sarf ettiği sözlere karşılık olarak, "Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'nden korkusunun olmadığını, asıl olarak hiçbir memlekete saldırmayan ve tahrip etmeyen Türklerin ellerinin temiz olduğunu" sert bir üslûpla dile getirmiş ve Milletler Cemiyeti'ne barışın imzalanmasından sonra girileceğini ifade etmiştir.³⁹ İsmet Paşanın şiddetle karşı çıkması ve kararlı tutum karşısında Lord Curzon yumuşamış ve bunu diğer devletlerin temsilcileri takip etmiştir. İsmet Paşa'nın yapmış olduğu açıklamalardan tatmin olduklarını beyan eden İtilâf Devletleri temsilcileri konunun tali komisyona gönderilmesini kabul etmişlerdir.

Bu arada İsviçreli profesörün başkanlığında İsmet Paşayı ziyaret eden heyet, sözü yine Ermeni konusuna getirmiş ve İsmet Paşa'nın açıklamalarından pek tatmin olmamıştır. Profesörün "Ermeni yurdu istiyoruz. Ermenilere bir yer ayıracaksınız, içeride ve dışarıda bulunan orada yerleşecekler, böylece memleketiniz içinde bir Ermeni yurdu husule gelecek" şeklindeki konuşması karşısında İsmet Paşa, bu kez sertleşmiş ve "*Haksız bir şey istiyorsunuz. Sizin istediğiniz Türkiye'nin insanları arasında ahengin kurulması değil, bunun bozulmasıdır. Zihniyetiniz vatandaşlar arasında ahenk olmamasını isteyen bir istikamettir. Fena yoldasınız. Başarılı olamazsınız. Bana memleketin bölünmesini teklif ediyorsunuz. Biz memleketimizi parçalanmaktan kurtarmak için Dünya Savaşı boyunca uğraştıktan sonra, dört sene daha uğraşmışızdır. Sizin cemiyetinizin yapacağı mücadele, bi-*

³⁹ İnönü, a.g.e., s. 85.

zim yendiğimiz devletler ve güçlükler yanında çok önemsiz kalır. Çok az gelirsiniz.” diyerek İsviçreli profesörü kovmuştur.⁴⁰

“Ermeni yurdu” sorununun tali komisyonunda ele alınması kabul edildikten sonra konu 23 Aralık 1922’de gündeme gelmiştir. Büyük tartışmaların yaşandığı görüşmelerden sonra, müttefikler tarafından yapılan öneriler, Türk heyeti temsilcisi Rıza Nur tarafından şiddetle reddedilmiştir.⁴¹ 24 Aralık’ta yapılan görüşmeler de hararetle geçmiş, müttefiklerin Ermeniler ve Ermeni Yurdu konusundaki görüşleri kabul edilmemiştir.⁴² Görüşmelerde ayrıca Ermeni heyetinin komisyonunda dinlenmesi isteği de tartışmalara sebep olmuştur. Türk heyeti, “*..Ermeni heyetinin Ermenistan hükümeti tarafından vekâlete haiz olmadığı, eğer Türkiye azınlığı olarak toplanılacaksa bunu şiddetle protesto ettiğini...*” söyleyerek, görüşmeleri terk etmiştir.⁴³

Bunun üzerine Noradunkyan Hadisyan, Paşalyan ve Aharonyan’dan oluşan Ermeni heyeti, Türk tarafının bulunmadığı tali komisyonunda 26 Aralıkta söz alabilmiştir. Ermenilerin yurt isteklerini bir kez dile getirdikleri bu konuşmalarda, Ermeni yurdunda asker toplamanın serbest olması ve Patrikhanenin bağımsız kalması yönünde yeni görüşler de ortaya koymuşlardır.⁴⁴

Bu arada İngiliz basınında Ermeni sorunu dâhil, hemen hiçbir konuda ilerleme kaydedilmemesi, Türklerin aşırı şekilde kibirli, fanatik ve hatta küstahlığı ile Sovyet tahriklerine bağlanmıştır. Ayrıca Batılı devletlerle anlaşmaya yanaşmayan II. Mahmut dönemindeki Navarin Baskını hatırlatılarak, örtülü bir tehdit gündeme getirilmiştir. Tehdit ve bir anlamda hakaret dolu yazı, şu ilginç cümleyle sona ermiştir: “Bu günkü koşullar, 1827 yılıyla aynı değildir, fakat o yılda verilen ders bugün Ankara, İstanbul ve Lozan’da da dikkate alınmalıdır.”⁴⁵

Tali komisyon Ermeni sorunuyla ilgili olan azınlıklar konusundaki son toplantısını, 6 Ocak 1923 tarihinde yapmıştır. Fransız temsilci Montagna ve

⁴⁰ İnönü, a.g.e., s. 82.

⁴¹ Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, C.III, İstanbul 1968, s. 1103 vd.

⁴² **Lozan Telgrafları I (1922–1923)**, s. 263, 268..

⁴³ **Lozan Telgrafları I (1922–1923)**, s. 281-282.; Rıza Nur, a.g.e., s. 1058-1061.

⁴⁴ Uras, a.g.e., s. 731-737

⁴⁵ Ertan, a.g.m., s. 220.

İngiliz temsilci Sir Horace Rumbold'un "Ermeni yurdu" kurulması yönündeki isteklerini tekrar ettikleri konuşmalar sonrasında söz alan Rıza Nur; *"İtilâf Devletleri Ermenileri kendilerine siyasî alet yapmışlar, ateşe saldırmışlardır. Kendi devletleri aleyhine isyan ettirmişlerdir. Bunun sonucunda onların te'dibi olmuştur. Tedip ile yaygın hastalık, açlık ve göç ile kırılmışlardır. Bunun bütün mesuliyeti bize değil, İtilâf Devletlerine aittir. Ermenilere bir hediye lazımsa siz verin! El malı ile dost kazanılmaz. Ermeniler mazlum imiş, onlara yurt ve bağımsızlık verilmeliymiş. Biz bunları biliyoruz. Ancak dünyada mazlum millet bir tane değildir. Mısır hürriyeti için birkaç defadır ve daha dün kan içinde çalkalandı. Hindistan, Tunus, Cezayir, Fas hürriyetini, yurdunu istiyor. Hatta İrlandalılar yurtları, istiklalleri için kaç asırdır, ne kadar kan döktüler? Siz bunlara istiklallerini, yurtlarını verin, biz de hemen Ermenilere verelim"* şeklindeki konuşması sonrasında oturumu terk etmiştir.⁴⁶

Sir Horace Rumbold'un, Türkiye'nin nüfusu içinde çok az bir çoğunluğa sahip azınlık toplumuna (Ermeniler) çok az bir arazinin yurt olarak bırakılmasının zor olmayacağı ve bunun içinde Ermenilere Kilikya'da deniz ile Fırat arasında 200.000–300.000 kişiyi barındırabilecek bir arazinin verilmesini önermesi son derece masum bir istek olarak ele alınmıştır. Rıza Nur'un bu istekleri protesto ederek oturumu terk etmesi ise, bir huysuzluk ve nezaketsizlik olarak değerlendirilmiştir.⁴⁷

Türk tarafının kesin tavrı karşısında Batılı devletlerin temsilcileri de, zaten kendileri için hayati bir önem taşımayan Ermeni Sorununda yumuşamışlar ve ısrarlarından vazgeçmişlerdir. Bu konuda İsmet Paşanın konuştuğu bir İngiliz yetkilinin "İsmet Paşa! Yıllarca çok şeyler söyledik, çok şeyler vaat ettik. Bütün dünyada çok taahhüt altına girdik. Şimdi bunlara son verirken, bu kadar merasim yapılmasını neden yadırgıyorsun?"⁴⁸ şeklindeki sözleri Batılıların Ermeni sorununa bakışlarını ve bu sorunu ne kadar gündemde tutabileceklerini göstermesi açısından önemlidir.

⁴⁶ Rıza Nur, **a.g.e.**, s. 1060–1064.

⁴⁷ Ertan, **a.g.m.**, s. 221.

⁴⁸ İnönü, **a.g.e.**, s. 85.

Ermeni sorunu tali komisyonda son olarak 9 Ocak 1923'te hazırlanan bir raporla gündeme getirilmiştir. Amerika'nın düşünce belirtmediği bu raporda, İtilâf Devletleri'nin iki önemli konuda geri adım attıkları görülmüştür. Buna göre Batılılar, Gayr-i Müslimlerin korunmasıyla ilgili isteklerinden vazgeçmişler ve Milletler Cemiyeti'nin İstanbul'da temsil edilmesi fikrini terk etmişlerdir. Yine Türk tarafının geniş kapsamlı bir genel af ilanını ve azınlıkları askerlik görevinden muaf tutmayı reddetmesine de itiraz edilmemiştir. Tali komisyonun raporunun İsmet Paşa ve Lord Curzon tarafından kabul edilmesinden sonra Lozan'da Ermeni konusu bir daha resmî görüşmelerde gündeme gelmemiş ve doğal olarak da antlaşmaya bu konuyla ilgili herhangi bir hüküm girmemiştir.⁴⁹

Lozan Barış Antlaşması'nda Ermeni sorununa değinilmemiş olduğundan hayal kırıklığına uğrayan Ermeni delegeleri, 2 Şubat 1923'te Lozan şehrini terk etmiştir.⁵⁰ Lozan'dan ayrılırken konferansa katılan devletlere şöyle bir bildiri vermişlerdir: Bildiri özetle şöyledir: "...Ermeni delegeleri, Lozan Konferansı komisyonlarının açıklamalarından ve basında yayınlanan barış antlaşması projesinden İtilâf Devletleri'nin Ermenileri ve Ermeni sorunlarını yüzüstü bırakmış olduğunu anlamıştır. Ermeni sorununun çözümlenmemiş olarak kalmasının Ermenilerin durumunu daha kötü hale getirmiş olduğunu göz önüne koymak isteriz. Büyük devletler, Türkiye'deki Ermenilerin kurtarılması hakkında yalnız siyasî ve insanî bakımdan değil, Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı'nda İtilâf Devletleri için ve bu devletlere karşı göstermiş olduğu pek çok hizmetlerden ötürü verdikleri sözleri de hatırlatırım. İtilâf Devletleri'nin çağırması üzerine Ermeni gönüllüleri akın akın bu devletlerin emrine girmişler ve söz verilen bağımsızlık için Filistin ve Kilikya'da savaşan Doğu Ordusu'nun çekirdeğini teşkil etmişlerdir. 1918 yılında Kafkas Cephesi'nde çarpışan ve Türklerin İngiliz Ordusu'na ve Irak'a karşı yürümesine engel olan Ermeni askerî kuvvetleriydi. Bakü'yü savunan Ermeniler, Almanların petrol ihtiyacını karşılayamaması-

⁴⁹ *Lozan Telgrafları I (1922-1923)*, s. 360-361; Salahi R., Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, II. Cilt, T.T.K. Yay., Ankara, 1986, s. 317.

⁵⁰ Azmi Süslü, *Türk Tarihinde Ermeniler*, Kars Kafkas Üniversitesi Yayını, Ankara, 1995, s. 269.

nı sağlamışlardır. Ermenilerin bu hareket ve fedakârlıkları, kendilerine çok pahalıya mal olmuş; birçok Ermeni ölmüş, yaralanmış, pek çok mal kaybolmuş ve binalar yıkılmıştır. Büyük savaşın amaçlarından birisinin de hak ve adalet sağlamak olduğu halde Ermeniler, bundan yoksun bırakılmıştır.

Versailles (Versay) Antlaşması, Sevr Anlaşması, 1921'de yapılan Londra Konferansı ve 1922 Paris Toplantıları'nda Osmanlı İmparatorluğu'ndan bazı azınlıkları kurtarmak ve Ermenilere bir yurt sağlamak için kararlar alınmıştır. Savaş içinde, müttefikler tarafından savaşı bir unsur; savaştan sonra da müttefik olarak tanınan Ermenilere Lozan'da verilen sözlerin, yapılan vaatlerin yerine getirilmesini sağlayacak bir şey kararlaştırılamamıştır. Bu koşullar altında Ermeni delegeleri olarak, Ermeniler adına, devletlerden bir defa daha hak ve adalet yolundaki acılarına bir çare bulunması için bir karar verilmesini rica ederiz. Böyle bir barışın doğuda devamlı olmayacağını belirtiriz. Ermeni delegeleri bu bildirinönemle incelenmesini ve cevaplandırılmasını rica ederler.”

Lozan Konferansı'nın İkinci Dönemi ve Ermeni Sorununun Çözümü

Bu gelişmeden bir süre sonra konferans kesintiye uğramıştır. (4 Şubat 1923) Bunun sebebi, konferans sırasında şiddetli tartışmalara sebep olan Musul sorunu, kapitülasyonlar, borçlar, savaş tazminatı bedeli ve Karaağaç gibi meselelerin çözümlenmemesi ve görüşmelerin tıkanmasıdır. Diplomatik çabalar sonucunda 23 Nisan 1923'te başlayan ikinci dönem görüşmelerinde, Boğazlar ve Musul sorunlarında istediğini alan İngiltere'nin, konferansa eskisi kadar önem vermemesi, Türk tarafını rahatlatmıştır⁵¹.

İkinci dönem görüşmelerinde Ermeni sorunu resmî ya da gayr-i resmî yollardan hemen hemen hiç gündeme gelmemiştir. Bu Batılı devletlerin Ermeni sorunu yüzünden konferansın kesilmesini göze alamadıklarını göstermesi açısından önemlidir. Bir başka deyişle Batılılar yıllardır savundukları ve gündemde tuttıkları bir konu için ilk dönem görüşmelerinde son bir senaryo düzenlemişler ve konuyu şimdilik kendi çıkarları açısından kapatmışlardır.

⁵¹ Durdu Mehmet Burak, *Geçmişten Günümüze Ermeni Meselesi*, Bilge yayınevi, Ankara, 2005, s.152-153.

Türkiye aleyhinde yapılan bütün propaganda ve çalışmalar, millî mücadele zaferini ve Türk milletinin millî mücadelesini temsil eden İsmet (İnönü) Paşa başkanlığındaki heyet tarafından sonuçsuz bırakılmış ve 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması'nda Türk tezi kabul edilmiştir. Antlaşma metninde Ermenilerle doğrudan ilgili herhangi bir hükme yer verilmemiştir. Türkiye'de yaşayan veya yaşamak isteyen Ermenilerin durumuna genel bir ifadeyle uyruklukla ilgili bölümde değinilmiştir. Lozan Barış Antlaşması'nın Türkiye'nin dışında kalan ve ülkeye dönmek isteyen Ermenileri de ilgilendiren maddesi* şu şekildedir: "18 yaşını geçmiş olup da 30. Madde hükümleri⁵² uyarınca, Türk uyruklugunu yitiren ve kendiliğinden yeni bir uyrukluk kazanan kişiler, işbu antlaşmanın yürürlüğe konulduğu günden başlayarak, iki yıllık süre içinde Türk uyruklugunu seçmek hakkına sahip olacaklardır."

Antlaşmanın dolaylı da olsa Ermenileri ilgilendiren 32. maddesi ise şöyledir: "İş bu antlaşma gereğince Türkiye'den ayrılan topraklarda yerleşmiş ve bu topraklardaki halkın çoğunluğundan soy bakımından ayrı olan 18 yaşını geçmiş kişiler, bu antlaşmanın yürürlüğe konulması gününden başlayarak yıllık süre içinde, halkın çoğunluğu kendi soyundan olan devletlerden birinin uyruklugunu, o devletin izni koşuluyla seçebileceklerdir."

Antlaşmada azınlıklarla ilgili hükümler de Türkiye'deki Ermenileri ilgilendirmektedir.⁵³ Bunlardan biri 39. Maddedir. Buna göre Müslüman olmayanlar Müslüman olanlarla özdeş, medenî ve siyasal haklardan yararlanabileceklerdi. Yine Türkiye'nin tüm halkı, din ayırt edilmeksizin, yasa önünde eşit olacaktı.⁵⁴

Lozan Konferansı sırasındaki görüşmelerden ve daha sonra imzalanan antlaşmada yer alan hükümlerden de anlaşıldığı gibi, bu antlaşma ile Müs-

* 31. Madde.

⁵² Lozan Antlaşmasınının 30. Maddesine göre Türkiye'den ayrılan topraklara yerleşmiş Türk uyruklular kendiliğinden ve yerel yasaların koşulları içinde bu toprakların geçtiği devletin uyruğu olacaklardı.

⁵³ Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Ankara, 1992, s. 434-435.

⁵⁴ İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, 1920-1945, C.I, Ankara, 1989, s. 95.

lüman olmayan azınlıklara Türkiye'nin egemenliği ile bağdaşmayan haklar verilmemiş Türk vatandaşı olanların kanunlar önünde eşitliği kabul edilmiştir.⁵⁵

Sonuç

Ermeni sorunu ağırlıklı olarak Lozan Konferansı'nın birinci döneminde gündeme gelmiş ve sert tartışmalara neden olmuştur. Sorun konferans boyunca üç farklı boyutta ele alınmıştır. Öncelikle Türkiye'deki Ermenilerle Ermenistan'daki Türklerin değişimi ele alınmıştır. Anadolu'daki Rumlar gibi Ermenilerin de değişim kapsamına alınması durumunda yeniden göçmen sorunu yaşanabileceğini düşünen İsmet Paşa, bu konuda Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni razı etmiş ve değişim konusu fazla tartışmaya yol açmadan gündemden kalkmıştır.

Ermenilerce gündeme getirilen ikinci konu soykırım iddialarıdır. Batılı devletlerin temsilcileri bu konuda Türk tarafını köşeye sıkıştırarak, diğer konularda taviz koparmak istemişlerse de, Türk heyeti belgelere dayanarak iddiaları reddetmiş ve Batılıların elindeki rakamların gerçek dışı olduğunu ileri sürmüştür.

Üçüncü ve belki de en ağırlık olarak gündeme getirilen konu ise, Anadolu'da Ermenilere bir yurt verilmesidir. Misak-ı Millî konusundaki kararlılık, bu isteğin de gerçekleşme imkânını ortadan kaldırmıştır.

Tüm bu konular, konferans boyunca farklı yer ve değişik taraflarca gündeme getirilmiştir. Türk heyeti, Ermeni sorunuyla ilgili olarak bir yandan İtilâf Devletlerinin temsilcileriyle resmî oturumlarda mücadele ederken, resmî oturumlar dışında da Ermeniler, Amerikalılar ve hatta İsviçreli-lerle karşı karşıya kalmıştır.

Görüşmeler sürerken, nüfus değişimi konusunda yukarıda da bahsedildiği gibi hemen ilk günlerde bir uzlaşma sağlanırken, soykırım iddiaları ve Ermeni yurdu konularında ciddî gerginlikler yaşanmıştır. İtilâf Devletlerinin temsilcileri resmî ve gayr-i resmî yollardan soykırım ve yurt konularındaki ısrarlarını sürdürmüşlerdir.

⁵⁵ Soysal, a.g.e., s. 95-98.

Taraflar arasındaki değişik yaklaşımlar doğal olarak farklı rakamların, değişik tarihsel yaklaşımlar da farklı beklentilerin doğmasına yol açmıştır. Batılı devletlerin temsilcilerine göre soykırım (!) esnasında 1.500.000 civarında Ermeni öldürülmüştü ve bu ancak oldukça geniş olan Anadolu'da Ermenilere bir yurt verilmesiyle telafi edilebilirdi. Türk tarafı ise sevk ve iskân kanununun uygulanması sırasında ve daha önceki yıllarda 300.000 civarında Ermeni'nin öldüğünü, herhangi bir sistemli soykırım uygulanmadığını ve doğal olarak da Anadolu'nun hiçbir yerinde çoğunluğu oluşturamış olan Ermenilere yurt verilemeyeceğini dile getirmiştir.

Ermeni konusundaki farklı bakış açısı, aslında konferansın tümüne de yansıyan bir durumdur. Batılı devletlerin kendilerini galip kabul ederek Mondros ve Sevr'e göre düzenleme yapmak istemelerine karşın, Türk tarafı tam zıddı bir anlayışla Misak-ı Millî ve Mudanya'ya göre bir barışın imzalanması için çaba harcamışlardır.⁵⁶

Ermeniler Lozan Antlaşmasının imzalanmasından sonra bile bazı politik girişimlerde bulunmuşlardır. Ermeni Cumhuriyeti Heyeti Başkanı A. Aharonyon, 9 Ağustos 1923 tarihinde Milletler Cemiyeti'ne başvurarak Lozan Barış Antlaşması'nda Ermenilerin varlıklarının da kabul edilmediğini söyleyerek, Ermeni sorununun Milletler Cemiyeti'nin gündemine alınmasını rica etti. Yine Ermeniler, 9 Ağustos 1923 günü Müttefik Devletlerin temsilcilerine bir protesto göndererek Lozan Barış Antlaşması'nda Ermenilerin göz önüne alınmadığından ve sanki Ermeniler yokmuş gibi imza edildiğinden yakınmışlar; bu antlaşmanın ne barışa ne de hak ve adalete yaramayacağını savunmuşlar, bu antlaşmaya karşı olduklarını belirtmişlerdir.

Lozan Barış Konferansı'na yalan yanlış bilgiler vererek, Ermenileri zulümlere uğramış, toptan öldürmelerle karşılaşmış bir kitle olduğunu iddia ederek Büyük Harp'te Ermenilerin Müttefik orduları içinde savaştıklarını ve başarı kazandıklarını ve bu nedenle de Müttefiklerin kendilerine çeşitli vaatlerde bulduklarını söyleyerek Türkiye topraklarından bazı parçalar koparmak isteyen Ermenilerin bu savları, dayanaksız bulunarak kabul edilmemiştir.⁵⁷

⁵⁶ Ertan, a.g.m., s. 209-225.

⁵⁷ **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Ankara, 1992, s. 444.

Lozan'dan günümüze yansıyan belki de en ilginç nokta, 1923'ler ile 2000'ler arasında tarafların yaklaşımları, tezleri ve iddialarında ciddi benzerliklerin bulunmasıdır. Batılı devletler 1923 yılında, Lozan'da Ermenilerle ilgili olarak Türkleri sıkıştırmak için ne yapmışlar ve söylemişlerse, bugün de aynı iddialarda bulunmaktadır. Buna karşılık Batılıların iddialarına Türklerin verdikleri cevaplarda da dün ile bugün arasında ciddi benzerlikler vardır. İsmet Paşa ve Rıza Nur'un Lozan'da öne sürdükleri görüşlerle günümüzde zaman zaman gündeme gelen sözde Ermeni soykırımı iddialarına verilen cevaplar hemen hemen aynıdır. Bu bir anlamda Batılıların hâlâ Sevr'e, Türklerin ise Misak-ı Millî'ye dayandıklarını kanıtlamaktadır. Bütün bunlardan hareketle, Ermeni sorununun tarihsel ve akademik bir sorun olmaktan çok, siyasal ve ekonomik çıkarlar açısından ele alınan bir sorun olduğu söylenebilir.

Lozan'daki Ermeni sorunu, Batılı devletlerin yeni Türk Devleti üzerinde uluslar arası bir baskı oluşturmaları yolunda bir başlangıç teşkil ederken, Türk Devleti için de Misak-ı Millî konusunda tavizsizlik ve kararlılık geleneğinin doğmasına yol açmıştır. Ermeni yurdu isteklerine karşı Türk tarafının geliştirdiği tutum, Misak-ı Millî'nin uluslar arası bir konferansta sınanmasına ve uygulanabilirliğinin ölçülmesine olanak sağlamıştır.⁵⁸

Savaştan yeni çıkmış ve yorgun bir ulusun temsilcilerinin toprak bütünlüğü konusunda Lozan'da göstermiş olduğu direniş, antlaşma metnine de yansımış ve Ermenilerle ilgili hiçbir hükme yer verilmemiştir. Lozan Antlaşması'nın imzalanması ile Millî Mücadelede akıtılan kanların bedeli alınmış, Türk topraklarının bütünlüğü ve Türk Devleti'nin kayıtsız ve şartsız istiklali bütün dünyaca tanınmıştır.⁵⁹

⁵⁸ Ertan, a.g.m., s.209-225

⁵⁹ İlder, **Türkiye'de Sosyalist Ermeniler**, s.143.

